

Το Ανθρώπινο Κεφάλαιο στην Οικονομία της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας (Περίοδος 1998-2002)

Κωνσταντίνος Τσαμαδιάς¹, Χρήστος Σταϊκούρας²

¹ Μαθηματικός - Οικονομολόγος (PhD)

² Λέκτορας, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Περίληψη

Έχει θεωρητικά υποστηριχθεί η αμφίδρομη σχέση εκπαίδευσης και οικονομικής μεγέθυνσης. Επιπροσθέτως, έχουν πραγματοποιηθεί εμπειρικές εκτιμήσεις του μεγέθους της επίδρασης της εκπαίδευσης (του ανθρώπινου κεφαλαίου) στη μεγέθυνση-ανάπτυξη της οικονομίας. Η οικονομία της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας, στο μεταίχμιο 20^{ου} - 21^{ου} αιώνα, στην κατάταξη μεταξύ των δεκατριών περιφερειών της χώρας βρίσκεται υψηλά όσον αφορά το κατά κεφαλή ακαθάριστο εγχώριο προϊόν, σε μεσαία θέση όσον αφορά το πρωτογενές και το διαθέσιμο εισόδημα (κάτω από το μέσο όρο της χώρας), στην προτελευταία θέση ως προς το δηλωθέν εισόδημα και στην τελευταία θέση όσον αφορά τις ιδιωτικές καταθέσεις ανά κάτοικο. Την περίοδο 1998-2002, το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης των απασχοληθέντων (και των ανέργων) στην οικονομία της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας βαίνει διαχρονικά αυξανόμενο και ήταν χαμηλότερο σε σχέση με το αντίστοιχο στο σύνολο τη Ελληνικής οικονομίας. Στην κατάταξη σε φθίνουσα τάξη μεταξύ των δεκατριών περιφερειών της χώρας, η περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας κατέχει χαμηλή θέση. Το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης των απασχοληθέντων στην οικονομία της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας είναι χαμηλότερο σε σχέση με το αντίστοιχο των ανέργων όπως άλλωστε συμβαίνει στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας και στις οικονομίες των άλλων περιφερειών. Στην οικονομία της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας οι άνδρες έχουν υψηλότερο μέσο επίπεδο εκπαίδευσης σε σχέση με τις γυναίκες σε αντίθεση με αυτό που συμβαίνει στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας. Στις περιφέρειες της χώρας διαπιστώνεται η ύπαρξη ικανοποιητικής θετικής συσχέτισης μεταξύ του μέσου επιπέδου εκπαίδευσης των απασχοληθέντων και του κατά κεφαλήν ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, του διαθέσιμου εισοδήματος και των ιδιωτικών καταθέσεων. Τα ευρήματα της μελέτης δείχνουν ότι η οικονομία της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας υστερεί, σε σχέση με τις οικονομίες των περισσότερων περιφερειών της χώρας, όσον αφορά το ανθρώπινο κεφάλαιο. Το ανθρώπινο κεφάλαιο το οποίο αποτελεί ισχυρό προσδιοριστικό παράγοντα για την μακροχρόνια δυναμική ανάπτυξής της.

Λέξεις Κλειδιά: Μεγέθυνση, Ανάπτυξη, Ανθρώπινο Κεφάλαιο, Εκπαιδευτικό Απόθεμα

Ηλεκτρονική διεύθυνση επικοινωνίας: cstaik@aueb.gr

1. Εισαγωγή

Τα ζητήματα μεγέθυνσης (growth) και ανάπτυξης (development) της οικονομίας απασχόλησαν την οικονομική επιστήμη από τη αρχή της συγκρότησής της. Βασικός διαχρονικός στόχος αναζήτησης είναι ο προσδιορισμός των παραγόντων που συμβάλουν στην οικονομική μεγέθυνση και η εκτίμηση του μεγέθους της επίδρασής τους. Η συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική μεγέθυνση είχε υποστηριχθεί αρχικά από τους κλασικούς [Smith (1776), Marshal (1920)] και αργότερα συστηματικά από τους νεοκλασικούς [Schultz (1961, 1963), Becker (1964), Mincer (1974)], καθώς και τους οικονομολόγους των νέων θεωριών της ενδογενούς ανάπτυξης [Romer (1986), Lucas (1988)].

Τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες, οι θεωρητικές προσεγγίσεις κατατείνουν στη διαπίστωση ότι η εκπαίδευση αποτελεί το βασικό μηχανισμό παραγωγής, συσσώρευσης και διάχυσης ανθρώπινου κεφαλαίου (human capital) / γνωσιακού κεφαλαίου (knowledge capital) και συνακόλουθα παράγοντα / μεταβλητή «κλειδί» της οικονομικής μεγέθυνσης. Οι εμπειρικές μελέτες, οι οποίες διεθνώς είναι αρκετές, καταδεικνύουν τη συμβολή της εκπαίδευσης στην οικονομική μεγέθυνση και προχωρούν στην εκτίμηση του μεγέθους της επίδρασής της [ενδεικτικά αναφέρονται οι δημοσιεύσεις των Denison (1962, 1967), Psacharopoulos (1984), World Bank (1993), Tallman & Wang (1994), Krugman (1994), McMahon (1998), Barro(2001), Lin (2003)]. Στην Ελλάδα έχουν πραγματοποιηθεί λίγες αντίστοιχες μελέτες [Bowles (1971), Λιανός - Μυλωνάς (1975), Caramanis - Ioannides (1980), Ψαχαρόπουλος - Καζαμιάς (1985), Δημάκος (1996), Asteriou – Agiomirgianakis (2001)]. Οι προαναφερθείσες μελέτες, οι οποίες αφορούν συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα, συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι η εκπαίδευση είχε θετική επίδραση στη μεγέθυνση της Ελληνικής οικονομίας. Πρέπει όμως να τονισθεί ότι εμπειρική μελέτη σε επίπεδο περιφέρειας δεν είναι σε γνώση των συγγραφέων.

Στην οικονομία της γνώσης (knowledge economy), την κοινωνία της γνώσης (knowledge society), η επένδυση στην εκπαίδευση και την κατάρτιση αποτελεί επιλογή υψηλής προτεραιότητας. Η Ευρωπαϊκή Ένωση υιοθετεί αυτή την προσέγγιση. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (Σύνοδος της Λισσαβώνας, Μάρτιος 2000) επισημαίνει ότι «...στρατηγικός στόχος είναι να καταστεί η Ευρώπη το 2010 η πιο ανταγωνιστική και δυναμική οικονομία στον κόσμο βασιζόμενη στη γνώση, την ικανότητα να διατηρεί υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης με περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή...».

Η Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδος βρίσκεται στο κέντρο της χώρας, και αποτελείται από τους νομούς Βοιωτίας, Ευβοίας, Ευρυτανίας, Φθιώτιδας και Φωκίδας. Αποτελεί τη μεγαλύτερη γεωγραφικά περιφέρεια της χώρας μετά την Κεντρική Μακεδονία. (καταλαμβάνει το 11,8% της συνολικής έκτασης της χώρας) και έχει έδρα τη Λαμία, πρωτεύουσα του νομού Φθιώτιδας.

Στόχος της παρούσης εργασίας είναι να εκτιμηθεί το ανθρώπινο κεφάλαιο / το εκπαιδευτικό απόθεμα της οικονομίας της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας κατά την περίοδο 1998-2002, να γίνουν συγκρίσεις με τις αντίστοιχες εκτιμήσεις που αφορούν το σύνολο της ελληνικής οικονομίας και τις οικονομίες των άλλων περιφερειών της χώρας και τέλος να ερευνηθεί η ύπαρξη συσχέτισης, στις περιφέρειες της χώρας, μεταξύ του μέσου επιπέδου εκπαίδευσης και του κατά κεφαλήν ακαθάριστου εγχωρίου προϊόντος, του διαθέσιμου εισοδήματος και των ιδιωτικών καταθέσεων.

2. Εκπαίδευση, Ανθρώπινο Κεφάλαιο και Οικονομική Μεγέθυνση

Ο Πλάτων¹ και ο Αριστοτέλης υπήρξαν οι πρώτοι που συνέλαβαν την πολυδιάστατη σημασία της γνώσης. Οι κλασικοί οικονομολόγοι [Smith (1776), Marsall (1920)], αν και θεωρούσαν ως παράγοντες της οικονομικής μεγέθυνσης τη γη, την εργασία και κυρίως το υλικό / πραγματικό κεφάλαιο, απέδωσαν μεγάλη σημασία στη δυνατότητα αύξησης της απόδοσης του εργατικού δυναμικού με την εκπαίδευση και τον καταμερισμό της εργασίας. Αναγνώρισαν ότι η συσσώρευση γνώσεων ήταν μια μακροχρόνια και δαπανηρή διαδικασία, την οποία παρομοίαζαν με τις επενδύσεις σε μηχανολογικό εξοπλισμό, και ασχολήθηκαν με

την εξεύρεση τρόπων για τη χρηματοδότηση της εκπαίδευσης. Υποστήριξαν ότι η αύξηση των δαπανών για εκπαίδευση αποτελεί μια επενδυτική προτεραιότητα η οποία μπορεί να οδηγήσει το παραγωγικό σύστημα σε αυξανόμενες αποδόσεις και μείωση του κόστους παραγωγής. Οι θεωρήσεις αυτές παρέμειναν σε ένα γενικό επίπεδο μέχρι περίπου τα μέσα του 20^{ου} αιώνα.

Η μη επαλήθευση της βασικής πρόβλεψης του μοντέλου των Harrod (1939) και Domar (1946) σύμφωνα με την οποία διαχρονικά θα έπρεπε να παρατηρηθεί σύγκλιση των οικονομιών των χωρών προς ένα κοινό κατά κεφαλή εισόδημα οδήγησε τον Solow (1956, 1957) στη διαπίστωση ότι οι τρεις συντελεστές της παραγωγής δεν αρκούν για να αιτιολογήσουν τη συνολική αύξηση του εγχωρίου προϊόντος. Ο Solow υποστήριξε ότι το ανεξήγητο μέρος του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης οφείλεται στην τεχνολογική πρόοδο ενώ ο Schultz (1961) στη θέση της τεχνολογίας πρότεινε το ανθρώπινο κεφάλαιο και θεμελίωσε τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου (human capital theory) [μαζί με τους Becker (1964) και Mincer (1974)]. Υποστήριξαν ότι η εκπαίδευση συνδέεται άμεσα με την έρευνα και την ανάπτυξη (R&D) και συνεπώς με την ανάπτυξη της τεχνολογίας. Η συμβολή των ανθρώπινων ικανοτήτων στη διαδικασία οικονομικής μεγέθυνσης είναι ιδιαίτερα σημαντική. Τα χαρακτηριστικά του διαθέσιμου ανθρώπινου δυναμικού προσδιορίζουν την ποιότητα του παραγωγικού συντελεστή εργασίας, ο οποίος δεν είναι ένα ομοιογενές σύνολο παραγωγικής δύναμης αλλά περιλαμβάνει διαφορετικά επίπεδα γνώσεων, δεξιοτήτων και ειδικεύσεων. Η τεχνολογική πρόοδος προκύπτει πλέον ως αποτέλεσμα της συσσωρευμένης εμπειρίας από τη συμμετοχή στην παραγωγική διαδικασία, την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο και τη συμμετοχή σε ερευνητικές δραστηριότητες. Με βάση αυτές τις παραδοχές, το οριακό προϊόν της εργασίας αυξάνει όταν βελτιώνονται οι ικανότητες και η αποτελεσματικότητα του εργατικού δυναμικού. Μέχρις εδώ με αναδιατυπώσεις βρισκόμαστε στον αστερισμό της νεοκλασικής θεωρίας της μεγέθυνσης. Τα νεοκλασικά οικονομικά έχουν ως βάση το νόμο των «φθινουσών αποδόσεων». Δεν εμπεριέχουν ούτε τη διάσταση του χώρου ούτε τη διάσταση του χρόνου. Δεν δίνουν την απαραίτητη προσοχή στην τεχνολογία και τα αίτια της τεχνολογικής αλλαγής, αγνοούν τη σπουδαιότητα των κοινωνικο-πολιτικών θεσμών και δεν συμβάλλουν σημαντικά στην κατανόηση του γεωγραφικού καταμερισμού των οικονομικών δραστηριοτήτων.

Στη δεκαετία του 1980 διατυπώθηκε η θεωρία της ενδογενούς οικονομικής ανάπτυξης (endogenous theory) [Romer (1986, 1990, 1993), Lucas (1988, 1990)], η οποία ενσωματώνει την έρευνα και ανάπτυξη, την τεχνολογική εξέλιξη, και την πρόοδο στη γνώση ως ενδογενείς συντελεστές στο μοντέλο προσδιορισμού της οικονομικής ανάπτυξης. Υποστηρίζει ότι οι τεχνολογικές καινοτομίες είναι αποτέλεσμα συνειδητών επενδυτικών αποφάσεων ενώ το νεοκλασικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης, όπως είδαμε, θεωρεί τη γνώση, και κατ' επέκταση την τεχνολογία, εξωγενή παράγοντα και υποθέτει ότι η πρόοδος στην τεχνολογία προκύπτει από τυχαίες επιστημονικές και τεχνολογικές ανακαλύψεις. Οι νέες θεωρίες υποστηρίζουν ότι η εκπαίδευση δημιουργεί θετικές εξωτερικές οικονομίες και ότι συμβάλλει με δύο τρόπους στην οικονομική μεγέθυνση. Καταρχήν ως ένας κοινός συντελεστής παραγωγής (όπως και στη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου), και κατά δεύτερον ως πολλαπλασιαστικός παράγον με την έννοια ότι επηρεάζει όλους τους άλλους συντελεστές παραγωγής τους οποίους και καθιστά πιο παραγωγικούς. Υποστηρίζει ότι όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού τόσο υψηλότερη είναι η συνολική παραγωγικότητα της εργασίας επειδή οι πιο εκπαιδευμένοι εργαζόμενοι είναι πιθανότερο να προβούν σε καινοτόμες δράσεις, με επακόλουθο την αύξηση της παραγωγικότητας όλων των συντελεστών παραγωγής.

Η τεχνολογική πρόοδος εξαρτάται από το επίπεδο έρευνας και ανάπτυξης στην οικονομία. Επενδύοντας τους συντελεστές παραγωγής εργασία και κεφάλαιο σε έρευνα και ανάπτυξη μία επιχείρηση είναι ικανή να βελτιώσει όχι μόνο την δική της κερδοφορία αλλά επίσης και την παραγωγικότητα εκείνων των μονάδων που καταναλώνουν τα προϊόντα της. Η εκπαίδευση διαδραματίζει και σε αυτή την περίπτωση ένα σημαντικό ρόλο, συνεισφέροντας στην ενίσχυση της έρευνας και καινοτομίας. Το ανθρώπινο κεφάλαιο και οι δεξιότητες που είναι συσσωρευμένες σε ένα κράτος / περιφέρεια καθορίζουν τον μακροπρόθεσμο ρυθμό μεγέθυνσης-ανάπτυξης του. Υπό ορισμένες προϋποθέσεις ένα αρχικό πλεονέκτημα μιας

χώρας σε σχέση με μια άλλη όσον αφορά το ανθρώπινο κεφάλαιο θα έχει ως αποτέλεσμα μια μόνιμη διαφορά στο επίπεδο του εισοδήματος. Το υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, εκτός από το προσωπικό όφελος που προσπορίζει στους κατέχοντες, επιδρά και στην οικονομία μέσω της ενίσχυσης των ανθρωπίνων ικανοτήτων και συνεπώς της δημιουργικότητας των μελών της και της παραγωγικότητας. Ειδικότερα, η πρωτοβάθμια και η δευτεροβάθμια εκπαίδευση (καθώς και η υγεία και η διατροφή) ενισχύουν την παραγωγικότητα των εργαζομένων στις αστικές και τις αγροτικές περιοχές. Έχει υποστηριχθεί ότι ακόμη και οι χωρίς ειδικές δεξιότητες εργαζόμενοι σε ένα σύγχρονο εργοστάσιο χρειάζονται την ικανότητα ανάγνωσης και γραφής, ένα επίπεδο μαθηματικών γνώσεων και την πειθαρχία, στοιχεία τα οποία καλλιεργούνται και αποκτώνται στην πρωτοβάθμια και την κατώτερη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Επίσης, η δευτεροβάθμια εκπαίδευση (γενική και τεχνολογική), διευκολύνει την ανάπτυξη των δεξιοτήτων και των ικανοτήτων της διοικητικής ομάδας της επιχείρησης, η τριτοβάθμια εκπαίδευση υποστηρίζει την ανάπτυξη της βασικής επιστήμης, την κατάλληλη επιλογή εισαγόμενης τεχνολογίας και την εγχώρια ανάπτυξη και αποδοχή νέων τεχνολογιών και, τέλος, η δευτεροβάθμια και η τριτοβάθμια εκπαίδευση αποτελούν βασικά στοιχεία στη δημιουργία κρίσιμων θεσμών και νόμων, μεταξύ άλλων και στη δομή του χρηματοοικονομικού συστήματος, όλων ουσιωδών για την οικονομική μεγέθυνση.

Εμπειρικές μελέτες σε μικρο- και μακρο- επίπεδο υποστηρίζουν τη σπουδαιότητα αυτών των σχέσεων. Σε μικρο-επίπεδο, οι μελέτες δείχνουν ότι υπάρχει μία θετική συσχέτιση μεταξύ του ύψους των εισοδημάτων και των ετών σπουδών, με την αποδοτικότητα των επενδύσεων να ποικίλει ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης ενώ την αποδοτικότητα των κοινωνικών επενδύσεων να υπολείπεται έναντι των ιδιωτικών, αν και τυπικά εξακολουθούν να είναι υψηλότερες από τις περισσότερες επενδύσεις σε φυσικό κεφάλαιο. Αυτές οι αυξήσεις στα εισοδήματα μερικές φορές παρουσιάζονται ως δείκτες που ερμηνεύουν το μέγεθος της επίδρασης της εκπαίδευσης στην παραγωγικότητα, όμως αυτή η άποψη έχει αμφισβητηθεί με το επιχείρημα ότι η εκπαίδευση είναι ένα απλό φίλτρο/σήμα (screening), που διαχωρίζει τους ανθρώπους διαφορετικών έμφυτων ικανοτήτων, και από μόνη της δεν ενισχύει την παραγωγικότητα [Attow(1973)]. Σε γενικές γραμμές, η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, δεδομένων των άλλων παραγόντων, σε μία πλήρη ανταγωνιστική οικονομία τα εισοδήματα των ατόμων με διαφορετικό επίπεδο εκπαίδευσης θα διαφέρουν ενώ η καταναλωτική τους δαπάνη δεν θα διαφέρει σημαντικά. Διαφορετικά επίπεδα καταναλωτικής δαπάνης μπορεί να υπάρχουν είτε λόγω ατελειών στις αγορές των παραγωγικών συντελεστών, είτε επειδή το εκπαιδευτικό επίπεδο των μελών του πληθυσμού σχετίζεται με άλλα χαρακτηριστικά τους (για παράδειγμα την ικανότητα), είτε λόγω διαφορών στις προτιμήσεις. Σύμφωνα με την μελέτη του Μητράκου (2000), η εκπαίδευση παίζει από μόνη της ένα καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του βιοτικού επιπέδου των νοικοκυριών, ανεξάρτητα από τους άλλους παράγοντες που το επηρεάζουν. Διαπιστώνεται πάντοτε μία έντονη και θετική συσχέτιση μεταξύ επιπέδου εκπαίδευσης και δαπάνης, εισοδήματος και «μόνιμου» εισοδήματος. Μάλιστα, οι διαφοροποιήσεις στο βιοτικό επίπεδο ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης είναι περισσότερο έντονες σε όρους μέσου εισοδήματος παρά σε όρους μέσης δαπάνης και μέσου «μονίμου» εισοδήματος. Παράλληλα, σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παρατηρείται μία ισχυρή θετική συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και του μέσου διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών.

Παράλληλα, η εκπαίδευση έχει επίδραση στην ποιότητα των επενδυτικών αποφάσεων σε πολιτικό και διαχειριστικό επίπεδο καθώς επίσης στο μέγεθος των εγχώριων και ξένων επενδύσεων. Η εκπαίδευση και οι δεξιότητες του εργατικού δυναμικού μιας χώρας επηρεάζει τη φύση και τη δομή (σύνθεση) του εμπορίου. Υπάρχει επίσης μια αλληλεπίδραση μεταξύ του βελτιωμένου επιπέδου εκπαίδευσης και της μεγαλύτερης ισότητας στην κατανομή των εισοδημάτων, η οποία με τη σειρά της είναι πιθανόν να οδηγήσει σε υψηλότερο ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης.

Είναι ξεκάθαρο πάντως ότι η εκπαίδευση είναι η μεταβλητή με ισχυρότατη επίδραση στην ισότητα των εισοδημάτων, ενώ διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του ύψους των αποταμιεύσεων και των επενδύσεων. Οι θεσμοί (πολιτικοί, εκπαιδευτικοί κ.α.), οι δομές και οι δημόσιες πολιτικές μπορούν είτε να παρεμποδίσουν είτε να διευκολύνουν τη μακροπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη. Η νέα θεωρία της ανάπτυξης επιτρέπει ή ακόμη και

ενθαρρύνει τη χρήση δημόσιων πολιτικών για να αυξηθεί ο μακροπρόθεσμος ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης. Οι δημόσιες πολιτικές, προωθώντας ένα αυξημένο δείκτη αποταμιεύσεων και επενδύσεων και προσφέροντας μεγάλη υποστήριξη στην έρευνα, μπορούν να οδηγήσουν σε ένα παρατεταμένο υψηλότερο ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης ενώ η νεοκλασική θεωρία θεωρεί ότι ο δείκτης αποταμιεύσεων, ως εξωγενής παράγοντας, ασκεί μόνο μικρή επίδραση στο μακροπρόθεσμο ρυθμό ανάπτυξης και την τεχνολογία.

Στην καταγραφή των πορισμάτων της έρευνας θα πρέπει να καταγραφεί και η θετική επίδραση της οικονομικής μεγέθυνσης στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης. Η κατανομή του εθνικού εισοδήματος και οι εφαρμοζόμενες πολιτικές επιδρούν στην ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος. Ο Easterlin (1981) ασχολήθηκε με την περιγραφή “επεισοδίων” ανόδου και καθόδου της οικονομικής μεγέθυνσης και του εκπαιδευτικού επιπέδου. Ιστορικά διαπίστωσε ότι πρώτα ανήρχετο η εκπαίδευση και μετά το εισόδημα. Οι Azariadis and Drazen (1990) υποστήριξαν την ύπαρξη ενός κατωφλίου που θα πρέπει να περάσει μία χώρα όσον αφορά την ανάπτυξη του εκπαιδευτικού της συστήματος, προτού η οικονομία της αρχίσει να αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς. Παρά τις κριτικές που έχει δεχθεί η νέα θεωρία της ανάπτυξης (πολλές από τις βασικές ιδέες της είχαν διατυπωθεί νωρίτερα από άλλους οικονομολόγους μεταξύ των οποίων οι Schumpeter, Arrow, Abramovitz, Nelson) αποτελεί σημαντικό συμπλήρωμα της νεοκλασικής θεωρίας [(Helpman (1992)].

Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τις παραδοσιακές θεωρίες του διεθνούς εμπορίου (Heckscher-Ohlin, Balassa) κάθε χώρα ή κάθε περιοχή έχει συμφέρον να εξειδικευτεί στους κλάδους που βασίζονται κυρίως στο συντελεστή παραγωγής τον οποίο διαθέτει σε αφθονία. Η «νέα θεωρία του διεθνούς εμπορίου» [Laffay (1979) - πόλοι ανταγωνιστικότητας, Helpman & Krugman (1985), Amable (1990) - δίνει έμφαση στη διάχυση των τεχνολογικών αλλαγών στις διαδικασίες παραγωγής και στη δημιουργία εξωτερικών οικονομιών], αποδεικνύει ότι δεν πρέπει να αγνοούμε τις δυνατότητες των χωρών ή των περιοχών να βελτιώσουν την ένταξή τους στο διεθνή ανταγωνισμό με όπλο την ενεργητική πολιτική παρέμβαση για τη δημιουργία νέων ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων.

Οι διεθνείς οργανισμοί [ΟΟΣΑ (1997, 1998), ΕΕ (2000)] αποδίδουν μεγάλη σημασία στην οικονομία που βασίζεται στη γνώση (knowledge-based economy). Περιγράφουν τον πρωτεύοντα ρόλο της γνώσης στο νέο παραγωγικό υπόδειγμα με τον εξής τρόπο: «η ανταγωνιστικότητα βασίζεται στη γνώση και κινητήρια δύναμή της είναι η καινοτομία. Οι ευέλικτες επιχειρήσεις είναι οργανώσεις εκμάθησης και ρόλος αυτών που διευθύνουν είναι η δημιουργία και η στήριξη των ομάδων εργασίας των οποίων οι γνώσεις και η δημιουργικότητα θα παράγουν σημαντικά πλεονεκτήματα σε σχέση με τον ανταγωνισμό» [Oman (1996)]. Έτσι, η λογική που στηρίζεται στην εκμάθηση και στις ικανότητες των εργαζομένων να ανταποκριθούν στις αλλαγές του ανταγωνιστικού τους περιβάλλοντος διαδέχεται σταδιακά τη λογική της εντατικής χρήσης των παραγωγικών συντελεστών.

3. Η Οικονομία της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας: Σύντομη Επισκόπηση

Η Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδος βρίσκεται στο κέντρο της χώρας, και αποτελείται από τους νομούς Βοιωτίας, Εύβοιας, Ευρυτανίας, Φθιώτιδας και Φωκίδας. Καταλαμβάνει συνολική έκταση 15.549 km² (ποσοστό 11,8% της συνολικής έκτασης της χώρας) και αποτελεί τη μεγαλύτερη γεωγραφικά περιφέρεια της χώρας μετά την Κεντρική Μακεδονία. Έχει έδρα τη Λαμία, πρωτεύουσα του νομού Φθιώτιδας. Το μεγαλύτερο τμήμα της Περιφέρειας είναι ορεινό ή ημιορεινό (ποσοστό 47,4% και 31,8% αντίστοιχα της συνολικής έκτασης) ενώ το πεδινό καλύπτει μόνο το 20,8% της συνολικής έκτασης.

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζεται η επιφάνεια των περιφερειών της ελληνικής επικράτειας, ο αριθμός των κατοίκων της κάθε περιφέρειας και η πυκνότητα του πληθυσμού.

Πίνακας 1: Βασικοί Περιφερειακοί Δείκτες (2001)

Γεωγραφικές Περιφέρειες	Αριθμός Κατοίκων	Επιφάνεια (τετ. χιλ.)	Πυκνότητα
			Πληθυσμού (κατ. / τετ. χιλ.)
Ανατ. Μακ. & Θράκη	611.067	14.157	43,2
Κεντρ. Μακεδονία	1.874.632	19.147	97,9
Δυτ. Μακεδονία	301.539	9.451	31,9
Θεσσαλία	753.848	14.037	53,7
Ήπειρος	353.820	9.203	38,4
Ιόνια Νησιά	212.984	2.307	92,3
Δυτ. Ελλάδα	740.351	11.350	65,2
Στερεά Ελλάδα	605.254	15.549	38,9
Πελοπόννησος	638.942	15.490	41,2
Αττική	3.761.810	3.808	987,9
Β. Αιγαίο	206.016	3.836	53,7
Ν. Αιγαίο	302.686	5.286	57,3
Κρήτη	601.131	8.336	72,1
Ελλάδα	10.964.080	131.957	83,1

Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Εθνική Απογραφή, 2001)

Ο πληθυσμός της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας ανέρχεται σε 605.254 κατοίκους και αντιστοιχεί στο 5,5% του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Η πληθυσμιακή πυκνότητα της Περιφέρειας είναι 38,9 κάτοικοι ανά km² (τρίτη χαμηλότερη θέση, πάνω από τις περιφέρειες της Δυτικής Μακεδονίας και της Ηπείρου) ενώ της χώρας είναι 83,1 κάτοικοι ανά km².

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται η προστιθέμενη αξία κατά περιφέρεια και τομέα παραγωγής.

Πίνακας 2: Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία κατά Περιφέρεια και Τομέα Παραγωγής (Τρέχουσες Τιμές, 2001)

Γεωγραφικές Περιφέρειες / Αξία (δισ. Δρχ.)	Πρωτογενής Τομέας		Δευτερογενής Τομέας		Τριτογενής Τομέας	
	Αξία	Συμμετοχή (%)	Αξία	Συμμετοχή (%)	Αξία	Συμμετοχή (%)
Ανατ. Μακ. & Θράκη	299,1	10,5%	441,3	5,1%	1.024,4	3,5%
Κεντρ. Μακεδονία	470,2	16,5%	1.616,0	18,5%	4.946,2	17,0%
Δυτ. Μακεδονία	144,2	5,1%	352,9	4,0%	646,6	2,2%
Θεσσαλία	436,8	15,3%	520,3	6,0%	1.536,8	5,3%
Ήπειρος	98,2	3,4%	161,8	1,9%	742,4	2,5%
Ιόνια Νησιά	51,7	1,8%	67,8	0,8%	577,1	2,0%
Δυτ. Ελλάδα	279,0	9,8%	380,6	4,4%	1.460,8	5,0%
Στερεά Ελλάδα	293,8	10,3%	1.185,1	13,6%	1.473,8	5,1%
Πελοπόννησος	290,6	10,2%	568,8	6,5%	1.246,6	4,3%
Αττική	87,9	3,1%	2.993,3	34,3%	12.279,0	42,1%
Β. Αιγαίο	92,1	3,2%	125,0	1,4%	473,4	1,6%
Ν. Αιγαίο	71,2	2,5%	90,2	1,0%	1.081,1	3,7%
Κρήτη	232,4	8,2%	229,5	2,6%	1.681,3	5,8%
Ελλάδα	2.847,2	100,0%	8.732,6	100,0%	29.169,5	100,0%

Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Περιφερειακοί Λογαριασμοί 1999-2001)

Η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία στο σύνολο της χώρας ανήλθε το 2001 σε 40.749 δισ. δρχ., στην οποία η περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας συνεισέφερε το 7,2% (2.953 δισ. δρχ.). Ο τριτογενής τομέας είναι ο μεγαλύτερος συγκριτικά τομέας της οικονομίας (71,6% του συνόλου), ενώ οι περιφέρειες Αττικής και Κεντρικής Μακεδονίας κατέχουν το 59,1% της συνολικής ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας. Για την περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας, το 50% της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας προέρχεται από τον τριτογενή τομέα, το 40% από τον δευτερογενή τομέα και το 10% από τον πρωτογενή τομέα. Με δεδομένη αυτή την κατανομή, η περιφέρεια συμμετέχει κατά 10,3% στην πρωτογενή παραγωγή, 13,6% στη δευτερογενή

παραγωγή (το τρίτο υψηλότερο ποσοστό μεταξύ των περιφερειών της επικράτειας), και 5,1% στον τριτογενή τομέα. Ο πρωτογενής τομέας διαδραμάτισε και φαίνεται ότι θα εξακολουθήσει να διαδραματίζει και στο μέλλον σημαντικό ρόλο στην αναπτυξιακή διαδικασία της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας, κυρίως λόγω της σημαντικής γεωγραφικής έκτασης που καταλαμβάνει. Διαθέτει μεγάλες βιομηχανικές μονάδες επεξεργασίας ορυκτών πόρων και μεγάλο αριθμό μεταποιητικών μονάδων εγκατεστημένων κυρίως στον οδικό άξονα Χαλκίδας-Θήβας. Σε επίπεδο νομών, η παρουσία των παραγωγικών μονάδων και καταστημάτων είναι έντονη στους τρεις μεγάλους νομούς της περιφέρειας (Βοιωτίας, Εύβοιας, και Φθιώτιδας), μέτρια στη Φωκίδα, και υποτονική στην Ευρυτανία.

Το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ)² της χώρας παράγεται κυρίως στις περιφέρειες Αττικής και Κεντρικής Μακεδονίας [τα ποσοστά συμμετοχής αυτών των περιφερειών στο συνολικό ΑΕΠ της χώρας διαμορφώθηκαν σε 38% και 17% κατά το 2001 (ΕΣΥΕ)]. Η Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας παρήγαγε το 7,2% του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος της χώρας κατά το 2001.

Το κατά κεφαλήν ακαθάριστο εγχώριο προϊόν³ της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδος ήταν €16.328 το 2001, όταν ο εθνικός μέσος όρος διαμορφώθηκε σε €11.897 (ΕΣΥΕ). Η περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας παρουσιάζει έναν από τους υψηλότερους δείκτες κατά κεφαλήν ΑΕΠ στην Ελλάδα (μετά τις περιφέρειες του Ν. Αιγαίου και την Αττικής) προσεγγίζοντας το 88% του μέσου όρου των περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 2000 όταν ο αντίστοιχος εθνικός μέσος όρος είναι 78%, όπως παρουσιάζεται και στον Πίνακα 3 (τελευταία διαθέσιμα στοιχεία από την Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία). Σύμφωνα μάλιστα με πρόσφατη μελέτη του Ινστιτούτου Εργασίας (Ετήσια Έκθεση για το έτος 2003) η Στερεά Ελλάδα έχει το υψηλότερο ακαθάριστο προϊόν ανά κάτοικο μεταξύ των περιφερειών της επικράτειας και υπερέχει κατά 60% του μέσου εθνικού όρου. Οι περιφέρειες που ακολουθούν είναι αυτές του Ν. Αιγαίου και της Αττικής. Αντιθέτως το χαμηλότερο κατά κεφαλή ΑΕΠ καταγράφεται στις περιφέρειες Ηπείρου, Δυτικής Ελλάδας και Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.

Πίνακας 3: Ο πλούτος των περιφερειών (2000)

Κατά Κεφαλή Δείκτες	Πρωτογενές Εισόδημα		Διαθέσιμο Εισόδημα		Εγχώριο Προϊόν		Δηλωθέν Εισόδημα	Ιδιωτικές Καταθέσεις
	Ισοδύναμο PPCS	Δείκτης	Ισοδύναμο PPCS	Δείκτης	Ισοδύναμο PPCS	Δείκτης		
Ανατ. Μακ. & Θράκη	9.958	71	9.995	83	12.343	63	3.711	4.441
Κεντρ. Μακεδονία	10.324	74	9.403	78	15.352	78	4.160	5.023
Δυτ. Μακεδονία	15.515	111	14.312	119	15.154	77	3.605	4.075
Θεσσαλία	9.848	71	9.892	82	13.873	70	3.560	4.003
Ήπειρος	10.299	74	9.666	80	10.643	54	3.098	3.992
Ιόνια Νησιά	12.805	92	11.536	96	13.373	68	3.566	5.589
Δυτ. Ελλάδα	10.026	72	9.768	81	11.544	59	3.169	3.856
Στερεά Ελλάδα	10.831	78	10.618	88	17.264	88	3.049	3.473
Πελοπόννησος	7.465	54	7.636	63	13.033	66	2.854	4.485
Αττική	14.427	104	14.776	123	17.432	88	6.935	9.333
Β. Αιγαίο	11.656	84	11.598	96	14.822	75	3.894	7.059
Ν. Αιγαίο	15.478	111	13.434	111	18.030	92	4.406	7.184
Κρήνη	11.748	84	11.246	93	14.943	76	3.852	4.872
Ελλάδα	11.873	85	11.651	97	15.300	78	4.699	6.146
Ευρωπαϊκή Ένωση	13.930	100	12.051	100	19.698	100		

Πηγή: Τα στοιχεία για το κατά κεφαλή πρωτογενές εισόδημα, το διαθέσιμο εισόδημα και το εγχώριο προϊόν προέρχονται από τους Περιφερειακούς Δείκτες της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας (Eurostat). Το δηλωθέν εισόδημα προέρχεται από την Ειδική Ετήσια Έκδοση που τιτλοφορείται «Νομοί της Ελλάδος», και η στήλη με τις ιδιωτικές καταθέσεις προκύπτει από επεξεργασία στοιχείων της Τράπεζας της Ελλάδος (Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών).

Παράλληλα, από την εξέταση του Πίνακα 3, και με δείκτη 100 για τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, οι δείκτες του κατά κεφαλήν πρωτογενούς εισοδήματος και του διαθέσιμου εισοδήματος⁴ στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας βρίσκονται στο 78 και 88 αντίστοιχα του

ευρωπαϊκού μέσου όρου. Οι αντίστοιχοι δείκτες για την Ελλάδα είναι 85 και 97. Συνεπώς τόσο το πρωτογενές όσο και το διαθέσιμο κατά κεφαλήν εισόδημα στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας υπολείπεται του αντίστοιχου εθνικού μέσου όρου, παρά το γεγονός ότι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της περιφέρειας υπερτερεί αισθητά σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο, όπως διαπιστώσαμε και ανωτέρω.

Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι το διαθέσιμο εισόδημα υπερτερεί του πρωτογενούς εισοδήματος σε 4 περιφέρειες της επικράτειας (Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, Θεσσαλία, Πελοπόννησος και Αττική). Διαπιστώνεται ότι η περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας, ενώ βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος ανά κάτοικο με την περιφέρεια Αττικής, υπολείπεται αυτής όσον αφορά το πρωτογενές εισόδημα ανά κάτοικο, το διαθέσιμο εισόδημα ανά κάτοικο, το δηλωθέν εισόδημα ανά κάτοικο και τις ιδιωτικές καταθέσεις ανά κάτοικο. Αυτή η απόκλιση καταδεικνύει ότι ένα μερίδιο του προϊόντος που παράγεται στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας (κυρίως στους νομούς Βοιωτίας και Ευβοίας) μετατρέπεται σε εισόδημα της περιφέρειας Αττικής, λόγω του βαρύνοντα οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού ρόλου της πρωτεύουσας της χώρας που μεγιστοποιείται ένεκα γειννίασης.

Στον Πίνακα 4 παρουσιάζονται στοιχεία του «πλούτου» των νομών της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας.

Πίνακας 4: Ο πλούτος των νομών της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας (2001)

Νομοί Περιφέρειας	Αριθμός Κατοίκων	Επιφάνεια (τετ. χιλ.)	Πυκνότητα		Δηλωθέν Εισόδημα ανά κάτοικο (2000) (€)	Ιδιωτικές Καταθέσεις (χιλ. €)	Ιδιωτικές Καταθέσεις ανά κάτοικο (2000) (€)
			Πλυθυσμού (κατ. / τετ. χιλ.)	ΑΕΠ ανά κάτοικο (€)			
Βοιωτία	131.085	2.952	44,4	30.404	3.017	510.166	3.281
Εύβοια	215.136	4.167	51,6	12.340	3.482	856.358	3.683
Ευρυτανία	32.053	1.869	17,1	8.536	1.579	87.143	2.776
Φθιώτιδα	178.696	4.441	40,2	13.542	3.109	691.322	3.691
Φωκίδα	48.284	2.120	22,8	11.372	1.959	155.199	2.788
Στερεά Ελλάδα	605.254	15.549	38,9	16.328	3.049	2.300.188	3.473

Πηγή: Όλες οι στήλες προέρχονται από την Ειδική Ετήσια Έκδοση που τιτλοφορείται «Νομοί της Ελλάδος», και η στήλη με τις ιδιωτικές καταθέσεις προκύπτει από επεξεργασία στοιχείων της Τράπεζας της Ελλάδος (Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών). τα στοιχεία των δύο τελευταίων στηλών είναι για το έτος 2000.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 4 προκύπτει ότι η Βοιωτία έχει το υψηλότερο ΑΕΠ ανά κάτοικο μεταξύ όλων των νομών της χώρας (255% του μέσου εθνικού όρου), με τους νομούς Φθιώτιδας και Ευβοίας επίσης να υπερτερούν του εθνικού μέσου όρου (114% και 104% αντίστοιχα του εθνικού μέσου όρου). Αντίθετα υπολείπονται σημαντικά οι αντίστοιχοι δείκτες για τους νομούς Φωκίδας και Ευρυτανίας (96% και 72% αντίστοιχα του εθνικού μέσου όρου). Μάλιστα, οι δύο τελευταίοι νομοί παρουσιάζουν το χαμηλότερο ανά κάτοικο δηλωθέν εισόδημα μεταξύ των νομών της χώρας, που αντιστοιχεί στο 42% και 32% του εθνικού μέσου όρου.

Τα νοικοκυριά κατανέμουν το διαθέσιμο εισόδημά τους μεταξύ κατανάλωσης και αποταμίευσης. Από τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος προκύπτει ότι οι ιδιωτικές καταθέσεις (όψεως, ταμειυτηρίου και προθεσμίας) στα πιστωτικά ιδρύματα ανά κάτοικο της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας είναι οι χαμηλότερες, φθάνοντας περίπου τα €3.500 για το έτος 2000, κυρίως λόγω των χαμηλών ιδιωτικών καταθέσεων των κατοίκων στους νομούς Ευρυτανίας και Φωκίδας (Πίνακας 4).

Όσον αφορά την απασχόληση, την περίοδο 1995-2001, στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας, ποσοστιαία αυτή μειώθηκε κατά 7,4% (πρωτογενής τομέας -28,4%, δευτερογενής τομέας -1,6%, τριτογενής τομέας +4,8%), ενώ στο σύνολο της χώρας αυξήθηκε κατά 2,5% (πρωτογενής τομέας -19,8%, δευτερογενής τομέας +0,8%, τριτογενής τομέας +11,2%). Στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας σημειώθηκε μείωση του μεριδίου στη συνολική απασχόληση

της χώρας κατά 9,6% (πρωτογενής τομέας -10,7%, δευτερογενής τομέας -2,4%, τριτογενής τομέας -5,8%) (Σπυράτου και Σκούντζος, 2003).

Επιπροσθέτως σημειώνεται ότι ο δείκτης ανεργίας της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας, παρά το γεγονός ότι παρουσιάζει μικρή μείωση από το 1999, παραμένει σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα (13,3% το 2001, από 14,2% το 1999), ο δεύτερος υψηλότερος μεταξύ των περιφερειών της επικράτειας μετά την Δυτική Μακεδονία (15,8% το 2001), και σαφώς υψηλότερος από τον μέσο όρο της ελληνικής επικράτειας που διαμορφώθηκε σε 10,2% το 2001 (από 11,7% το 1999). Το ενδιαφέρον σημείο που προκύπτει είναι ότι η περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας με υψηλό κατά κεφαλήν ακαθάριστο εγχώριο προϊόν, και από τα υψηλότερα σε εθνικό επίπεδο, παρουσιάζει και υψηλό ποσοστό ανεργίας (μελέτη της Eurostat για τις περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης καταλήγει σε αντίστοιχα συμπεράσματα). Από την άλλη πλευρά, την περίοδο αυτή, γίνεται ιδιαίτερα αισθητή η αντιστροφή του μεταναστευτικού ρεύματος, η εγκατάσταση υπολογίσιμου αριθμού ομοεθνών (κυρίως Βορειοηπειρώτες) και η σημαντική εισροή εργατικού δυναμικού από άλλες χώρες που απασχολούνται ή υποαπασχολούνται κυρίως στον πρωτογενή τομέα και στο τομέα των κατασκευών, με επίδραση στην αγορά εργασίας.

Στον Πίνακα 5 παρουσιάζεται η σύνθεση του εργατικού δυναμικού της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδος κατά επίπεδο εκπαίδευσης το έτος 2002.

Πίνακας 5: Σύνθεση Εργατικού Δυναμικού της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας κατά Επίπεδο Εκπαίδευσης (2002)

Επίπεδο Εκπαίδευσης	Εργατικό		Άνεργοι	Μη		Σύνολο
	Δυναμικό	Απασ/μενοι		Ενεργοί		
Διδακτορικό ή μεταπτυχιακός τίτλος	136	136	0	0	136	
Πτυχίο ανώτατης σχολής	11.428	11.213	215	5.346	16.774	
Φοίτηση σε ΑΕΙ (χωρίς πτυχίο)	0	0	0	0	0	
Πτυχίο ανώτ. τεχν. εκπαίδευσης	9.730	7.474	2.256	2.316	12.046	
Απολυτήριο ΔΕ	60.537	52.703	7.834	27.905	88.442	
Απολυτήριο γυμνασίου	27.535	24.632	2.903	33.209	60.744	
Απολυτήριο δημοτικού	74.900	70.953	3.947	120.639	195.539	
Μερικές τάξεις δημοτικού	4.042	4.042	0	30.461	34.503	
Δεν πήγε καθόλου σχολείο	2.028	2.028	0	31.691	33.719	
Σύνολο	190.336	173.181	17.155	251.567	441.903	

Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 2002)

4. Το Ανθρώπινο Κεφάλαιο στην Οικονομία της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας

Δεδομένης της ευρύτητας της έννοιας του ανθρώπινου κεφαλαίου, η εμπειρική μέτρησή του στο πλαίσιο μιας οικονομίας είναι ένα ζήτημα κλειδί στην εφαρμογή των μοντέλων οικονομικής μεγέθυνσης. Ο Schultz (1963) μέτρησε το ανθρώπινο κεφάλαιο από την πλευρά της προσφοράς, ως γινόμενο του αριθμού των ετών εκπαίδευσης που απαιτούνται για κάθε βαθμίδα εκπαίδευσης επί το κόστος εκπαίδευσης ανά βαθμίδα. Ο Denison (1967) το μέτρησε από την πλευρά της ζήτησης, ως γινόμενο του αριθμού των εργαζομένων ανά επίπεδο εκπαίδευσης επί τους αντίστοιχους μισθούς οι οποίοι υπό προϋποθέσεις αντανακλούν τις αντίστοιχες παραγωγικότητες των εργαζομένων. Σε αρκετές μελέτες [Tallman and Wang (1994), McMahon (1998) κ.α.] το ανθρώπινο κεφάλαιο προσδιορίζεται ως ο αριθμός των ατόμων στο συνολικό πληθυσμό που έχουν ολοκληρώσει τα διάφορα επίπεδα εκπαίδευσης.

Στην παρούσα εργασία το ανθρώπινο κεφάλαιο ή εκπαιδευτικό απόθεμα (educational stock) μετράται ως ο μέσος αριθμός των ετών τυπικής εκπαίδευσης των εργαζομένων (ανέργων), όπως παρουσιάστηκε από τον Lin(2003) και εκφράζεται με το υπόδειγμα (1):

$$\bar{E} = \frac{\sum_i S_i \cdot A_i}{S} \quad (1)$$

όπου $S = \sum_i S_i$ και $i = 0,1,2,3,\dots,8$ είναι ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων (ανέργων) και οι μεταβλητές με τους αντίστοιχους συντελεστές είναι οι ακόλουθοι:

Μεταβλητή	Ερμηνεία (Αριθμός απασχολούμενων / ανέργων)	Συντελεστής
S ₀	Δεν έχουν πάει καθόλου σχολείο	A ₀ = 0
S ₁	Έχουν πάει μερικές τάξεις στο δημοτικό σχολείο	A ₁ = 3
S ₂	Έχουν απολυτήριο δημοτικού	A ₂ = 6
S ₃	Έχουν απολυτήριο γυμνασίου	A ₃ = 9
S ₄	Έχουν απολυτήριο λυκείου	A ₄ = 12
S ₅	Έχουν πτυχίο ανώτερης τεχνολογικής εκπαίδευσης	A ₅ = 15
S ₆	Έχουν φοιτήσει σε ΑΕΙ αλλά δεν έχουν πάρει πτυχίο	A ₆ = 15
S ₇	Έχουν πτυχίο ανώτατης εκπαίδευσης	A ₇ = 16
S ₈	Έχουν μεταπτυχιακό τίτλο ή διδακτορικό	A ₈ = 18

Η ποιότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου θεωρείται συνάρτηση μόνο των ετών εκπαίδευσης (schooling). Δεν συνεκτιμάται η ποιότητα της εκπαίδευσης (ελλειμματική προσέγγιση). Προφανώς δεν συνεκτιμώνται και οι άλλες συνιστώσες του ανθρώπινου κεφαλαίου (κατάσταση υγείας των εργαζομένων, διατροφή, γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα κλπ).

Στον Πίνακα 6 παρουσιάζονται εκτιμήσεις του μέσου επιπέδου εκπαίδευσης των απασχοληθέντων και των ανέργων στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας και στις οικονομίες των περιφερειών της επικράτειας καθώς και ο μέσος ρυθμός μεταβολής κατά τα έτη 1998-2002 με εφαρμογή του υποδείγματος 1. Τα πρωτογενή στοιχεία ελήφθησαν από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (έρευνες εργατικού δυναμικού για την περίοδο 1998-2002).

Πίνακας 6: Μέσο Επίπεδο Εκπαίδευσης των Απασχολούμενων και των Ανέργων στις Οικονομίες της Χώρας και των Περιφερειών της την Περίοδο 1998-2002

Γεωγραφικές Περιφέρειες	1998	1999	2000	2001	2002	Απασχολούμενοι		
						Μέση Τιμή	Δείκτης Κατάταξης	Μέσος Ετήσιος Ρυθμός Αύξησης (%)
Ανατ. Μακ. & Θράκη	8,73	8,78	8,93	9,02	9,02	8,90	13	0,82
Κεντρ. Μακεδονία	10,25	10,49	10,51	10,69	10,87	10,56	2	1,48
Δυτ. Μακεδονία	9,63	9,87	9,93	10,07	10,16	9,93	3	1,35
Θεσσαλία	9,26	9,67	9,54	9,74	9,65	9,57	5	1,04
Ήπειρος	9,14	9,36	9,48	9,64	9,78	9,48	6	1,71
Ιόνια Νησιά	8,83	8,96	9,32	9,22	9,12	9,09	12	0,81
Δυτ. Ελλάδα	9,21	9,36	9,36	9,36	9,47	9,35	9	0,70
Στερεά Ελλάδα	8,74	9,25	9,52	9,43	9,16	9,22	11	1,18
Πελοπόννησος	9,11	9,37	9,43	9,56	9,63	9,42	8	1,40
Αττική	11,81	11,96	12,05	11,99	12,05	11,97	1	0,50
Β. Αιγαίο	9,53	9,61	10,03	10,04	10,06	9,85	4	1,36
Ν. Αιγαίο	9,00	9,44	9,43	9,40	9,88	9,43	7	2,36
Κρήτη	9,16	9,17	9,40	9,32	9,58	9,33	10	1,13
Ελλάδα	10,31	10,54	10,64	10,68	10,75	10,58		1,05

Άνεργοι

Γεωγραφικές Περιφέρειες	1998	1999	2000	2001	2002	Μέση Τιμή	Δείκτης Κατάταξης	Μέσος Ετήσιος Ρυθμός Αύξησης (%)
Ανατ. Μακ. & Θράκη	9,85	10,00	9,98	10,01	10,33	10,03	13	1,20
Κεντρ. Μακεδονία	10,90	10,96	11,17	11,16	11,26	11,09	2	0,82
Δυτ. Μακεδονία	10,83	10,84	10,39	10,73	11,00	10,76	6	0,39
Θεσσαλία	10,24	10,56	10,46	11,10	11,31	10,73	8	2,52
Ήπειρος	10,74	10,58	10,89	11,11	11,41	10,95	5	1,52
Ιόνια Νησιά	9,81	10,66	11,22	10,92	10,19	10,56	9	0,95
Δυτ. Ελλάδα	10,29	10,91	11,04	10,82	10,69	10,75	7	0,96
Στερεά Ελλάδα	9,86	9,70	9,98	10,14	10,56	10,05	11	1,73
Πελοπόννησος	10,71	11,27	10,90	11,19	10,66	10,95	4	-0,12
Αττική	11,33	11,58	11,65	11,53	11,75	11,57	1	0,91
Β. Αιγαίο	10,39	9,85	10,18	10,83	11,03	10,46	10	1,51
Ν. Αιγαίο	9,82	10,24	10,33	9,82	9,98	10,04	12	0,40
Κρήτη	10,49	10,81	10,84	11,18	11,46	10,96	3	2,24
Ελλάδα	10,84	11,02	11,13	11,12	11,24	11,07		0,91

Πηγή: Στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος και υπολογισμοί από τους συγγραφείς με χρήση του υποδείγματος (1). Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του μέσου επιπέδου εκπαίδευσης υπολογίζεται από την τετάρτη ρίζα του πηλίκου του μέσου επιπέδου εκπαίδευσης για τα έτη 2002 και 1998 μείον τη μονάδα.

Από την αξιολόγηση των στοιχείων και δεικτών που προκύπτουν από τον Πίνακα 6 μπορούν να εξαχθούν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

(α) Το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης των απασχοληθέντων και των ανέργων στην οικονομία της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας, διαχρονικά βαίνει αυξανόμενο. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του μέσου επιπέδου εκπαίδευσης των απασχοληθέντων κατατάσσει την περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας στην έβδομη θέση και των ανέργων στην τρίτη θέση μεταξύ των δεκατριών περιφερειών της επικράτειας. Η ίδια αυξητική τάση παρατηρείται και στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας και στις οικονομίες όλων των περιφερειών της χώρας (πλην των ανέργων στην περιφέρεια Πελοποννήσου). Αυτό ερμηνεύεται από το γεγονός ότι διαχρονικά τα νεοεισερχόμενα άτομα στην αγορά εργασίας εν γένει έχουν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης από τα αποχωρούντα λόγω ορίου ηλικίας (καθιέρωση 9χρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης, βαθμιαίο πέρας στη «μαζική» τριτοβάθμια εκπαίδευση⁵).

(β) Το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης των απασχοληθέντων στην οικονομία της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας είναι χαμηλότερο από το αντίστοιχο των ανέργων. Η ίδια διάταξη παρατηρείται στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας και στις οικονομίες των περιφερειών της χώρας (εκτός της Αττικής). Αυτό ενδεχομένως οφείλεται:

- στη δυσαρμονία μεταξύ του συστήματος εκπαίδευσης και της οικονομίας (ανισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης ειδικοτήτων),
- στο γεγονός ότι η βελτίωση του επιπέδου εκπαίδευσης οδηγεί στη διαμόρφωση υπερβολικών φιλοδοξιών για τις συνθήκες εργασίας και για το μισθό (ωθεί προς τα άνω το «μισθό επιφύλαξης»), σε σύγκριση με την πραγματικότητα της αγοράς, ωθώντας μια μερίδα του πληθυσμού με υψηλά εκπαιδευτικά προσόντα σε κατάσταση προσωρινής έστω αδράνειας (ανεργίας). Φαίνεται αρκετά πιθανό τα υψηλά ποσοστά ανεργίας στους νέους πτυχιούχους ανώτατης εκπαίδευσης να αποτελούν έκφραση της «ουράς αναμονής» που σχηματίζουν εν όψει της εισόδου τους στο ανώτερο τμήμα της αγοράς εργασίας, και
- οι ενήλικες που έχουν χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης από τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας αντιμετωπίζουν την ανεπάρκεια ευκαιριών απασχόλησης ή την

απώλεια της θέσης εργασίας τους με αδράνεια (κρυφή ανεργία) ή και αποχώρηση από την αγορά εργασίας.

Ίσως λοιπόν η αναντιστοιχία εκπαίδευσης και οικονομίας και τα κοινωνικά στερεότυπα στη χώρα μας να μην προωθούν την απασχόληση αν και γενικά η εκπαίδευση προωθεί την απασχόληση και αυξάνει τα εισοδήματα.

(γ) Το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης των απασχοληθέντων στην οικονομία της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας είναι χαμηλότερο από το αντίστοιχο στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας. Είναι χαμηλότερο και από το αντίστοιχο των δέκα εκ των δεκατριών περιφερειών της χώρας. Αυτό σημαίνει ότι η οικονομία της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας υστερεί σε ανθρώπινο κεφάλαιο έναντι των οικονομιών των δέκα περιφερειών της χώρας. Στοιχείο ενισχυτικό της ανωτέρω εκτίμησης αποτελούν τα ευρήματα της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας για το ποσοστό του πληθυσμού με τριτοβάθμια εκπαίδευση ανά περιφέρεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 2000⁵. Από αυτά τα στοιχεία προκύπτει ότι η περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας κατέχει την τελευταία θέση στην κλίμακα ιεράρχησης με βάση το ποσοστό του πληθυσμού (ηλικίας 25-64 ετών) που έχουν ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση (10% του πληθυσμού της περιφέρειας) από κοινού με την περιφέρεια Ν. Αιγαίου, ευρισκόμενη σημαντικά χαμηλότερα από το μέσο επίπεδο της χώρας (17%). Σημειώνεται ότι το αντίστοιχο ποσοστό για την ΕΕ-15 είναι περίπου 26% και για τις ΗΠΑ και τον Καναδά υπερβαίνει το 35%. Η Αττική, που περιλαμβάνει την πρωτεύουσα της Ελλάδας, φαίνεται να απορροφά πτυχιούχους της γεωγραφικά όμορης περιφέρειας της Στερεάς Ελλάδας. Επίσης, στον πληθυσμό ηλικίας 6 ετών και άνω της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας το ποσοστό (%) των κατόχων διδακτορικού είναι 0,08 έναντι 0,26 στο σύνολο της χώρας, των κατόχων Μάστερ 0,19 έναντι 0,54, των πτυχιούχων Πανεπιστημίων 5,29 έναντι 8,20, των πτυχιούχων ΤΕΙ 2,46 έναντι 3,28, των αποφοίτων Λυκείων 25,36 έναντι 29,74, των αποφοίτων Γυμνασίου 11,89 έναντι 11,26, των αποφοίτων Δημοτικού 35,05 έναντι 30,49, αυτών που εγκατέλειψαν το Δημοτικό 7,80 έναντι 6,26, και των αναλφάβητων 5,58 έναντι 3,61 στο σύνολο της χώρας (Μ. Δρεττάκης, Καθημερινή της Κυριακής, 02/11/2003). Στον πληθυσμό ηλικίας 15 ετών και άνω, το ποσοστό όσων δεν τελείωσαν το Γυμνάσιο (απογραφή 2001) ήταν 50,2% (45,3% άνδρες και 55,2% γυναίκες) για την περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας έναντι 41,3% (37,4% άνδρες και 45,0% γυναίκες) στο σύνολο της χώρας, και το ποσοστό των αναλφάβητων ήταν 6,19% έναντι 4,01% στο σύνολο της χώρας (Μ. Δρεττάκης, Καθημερινή της Κυριακής, 16/11/2003).

Στον Πίνακα 7 παρουσιάζονται εκτιμήσεις, με εφαρμογή του υποδείγματος (1), του μέσου επιπέδου εκπαίδευσης των απασχοληθέντων και των ανέργων στο σύνολο της ελληνικής και της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας κατά φύλο.

Πίνακας 7: Μέσο Επίπεδο Εκπαίδευσης των Απασχολουμένων και των Ανέργων κατά Φύλο στις Οικονομίες της Χώρας και των Περιφερειών της την περίοδο 1998 – 2002

Χώρα / Περιφέρεια	1998	1999	2000	2001	2002	Μέση Τιμή
Απασχολούμενοι						
Ανδρες						
Ελλάδα	10,14	10,37	10,46	10,47	10,57	10,40
Στερεά Ελλάδα	8,85	9,37	9,59	9,37	9,25	9,29
Γυναίκες						
Ελλάδα	10,60	10,84	10,94	11,02	11,05	10,89
Στερεά Ελλάδα	8,50	9,01	9,38	9,57	8,99	9,09
Ανεργοί						
Ανδρες						
Ελλάδα	10,41	10,73	10,78	10,81	10,84	10,71
Στερεά Ελλάδα	9,10	9,28	9,66	9,84	9,59	9,49
Γυναίκες						
Ελλάδα	11,11	11,20	11,35	11,32	11,49	11,29
Στερεά Ελλάδα	10,33	9,93	10,18	10,33	11,00	10,35

Πηγή: Στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος και υπολογισμοί από τους συγγραφείς με χρήση του υποδείγματος (1).

Από τα στοιχεία του Πίνακα 7 διαπιστώνεται ότι:

(α) Το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης των απασχοληθέντων, ανδρών και γυναικών, στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας είναι χαμηλότερο από το αντίστοιχο των ανέργων.

(β) Το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης των απασχοληθέντων ανδρών είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο των γυναικών σε αντίθεση με αυτό που συμβαίνει στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας. Το αντίστροφο συμβαίνει στην περιφέρεια για τους ανέργους, συμβαδίζοντας με το αποτέλεσμα για την επικράτεια. Τέλος, σημειώνεται ότι στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας κατά το 1981 οι απασχολούμενοι είχαν μέσο επίπεδο εκπαίδευσης 7,44 (οι άνδρες 7,59 και οι γυναίκες 7,12), και οι άνεργοι 9,54 (8,78 και 10,48 αντίστοιχα).

Από τα στοιχεία διαπιστώνεται ότι η περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας είναι κάτω του μέσου του συνόλου της χώρας σε εκπαιδευτικό απόθεμα (educational stock). Δηλαδή, υστερεί σε ανθρώπινο κεφάλαιο.

Στη συνέχεια ερευνάται η ύπαρξη συσχέτισης μεταξύ του μέσου επιπέδου εκπαίδευσης και του κατά κεφαλήν ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, του κατά κεφαλήν διαθέσιμου εισοδήματος, των κατά κεφαλήν ιδιωτικών καταθέσεων στις δεκατρείς περιφέρειες της χώρας. Η ποσοτική μέτρηση της έντασης της σχέσης μεταξύ των ερευνώμενων μεγεθών στηρίζεται στον προσδιορισμό του κλασσικού συντελεστή συσχέτισης του Pearson. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 8.

Πίνακας 8: Συσχέτιση του μέσου επιπέδου εκπαίδευσης (ανθρώπινου κεφαλαίου) με το διαθέσιμο εισόδημα, το εγχώριο προϊόν και τις ιδιωτικές καταθέσεις (έτος 2000)

Μεταβλητές (ανά κάτοικο)	Συντελεστής
	Συσχέτισης του Pearson
Εκπαίδευση και εγχώριο προϊόν	0,4977
Εκπαίδευση και διαθέσιμο εισόδημα	0,5198
Εκπαίδευση και ιδιωτικές καταθέσεις	0,7037

Ο βαθμός της συσχέτισης θεωρείται ικανοποιητικός δεδομένου ότι τα στοιχεία είναι διαστρωματικά. Οι εκτιμήσεις δείχνουν ότι στις δεκατρείς περιφέρειες της χώρας υπάρχει ικανοποιητική θετική συσχέτιση μεταξύ μέσου επιπέδου εκπαίδευσης και εγχώριου προϊόντος ανά κάτοικο, διαθέσιμου εισοδήματος ανά κάτοικο και ισχυρή θετική συσχέτιση μεταξύ μέσου επιπέδου εκπαίδευσης και ιδιωτικών καταθέσεων ανά κάτοικο.

5. Συμπερασματικά Σχόλια

Στην εργασία αυτή γίνεται μια σύντομη επισκόπηση των οικονομικών θεωριών που διερευνούν τη σχέση εκπαίδευσης και οικονομικής μεγέθυνσης και σημειώνεται ο μεγάλος αριθμός εμπειρικών μελετών ο οποίος έχει δείξει τη θετική επίδραση της εκπαίδευσης (του ανθρώπινου κεφαλαίου, του γνωσιακού κεφαλαίου) στην οικονομική μεγέθυνση. Επισημαίνεται ότι το μέγεθος της συμβολής ποικίλει ανάλογα με το μέτρο της εκπαίδευσης (ανθρώπινου κεφαλαίου) και του μοντέλου μεγέθυνσης που υιοθετείται.

Γίνεται επίσης παρουσίαση και αξιολόγηση στοιχείων που αφορούν τον πλούτο (wealth) των περιφερειών της χώρας. Η οικονομία της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας, στην κατάταξη μεταξύ των δεκατριών περιφερειών της χώρας, όσον αφορά το κατά κεφαλήν ακαθάριστο εγχώριο προϊόν βρίσκεται υψηλά, όσον αφορά το διαθέσιμο εισόδημα ανά κάτοικο βρίσκεται σε μέσα επίπεδα ενώ όσον αφορά το δηλωθέν εισόδημα ανά κάτοικο στην προτελευταία θέση και τις ιδιωτικές καταθέσεις ανά κάτοικο βρίσκεται στην τελευταία θέση. Δεδομένου ότι σε σχέση με την περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας, η όμορη περιφέρεια Αττικής έχει του αυτού επιπέδου κατά κεφαλήν ακαθάριστο εγχώριο προϊόν, υψηλότερο διαθέσιμο εισόδημα, υψηλότερο δηλωθέν εισόδημα, και υψηλότερες ιδιωτικές καταθέσεις μπορεί να υποστηριχθεί ότι ένα σημαντικό μερίδιο του προϊόντος που παράγεται στην περιφέρεια

Στερεάς Ελλάδας (κυρίως στη Βοιωτία, την Εύβοια και τη Φθιώτιδα) μεταφέρεται ως εισόδημα στην περιφέρεια Αττικής (που περιλαμβάνει την πρωτεύουσα της χώρας).

Την περίοδο 1998-2002, το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης των απασχοληθέντων (και των ανέργων) στην οικονομία της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας ήταν χαμηλότερο σε σχέση με το αντίστοιχο του συνόλου της ελληνικής οικονομίας. Στην κατάταξη σε φθίνουσα τάξη μεταξύ των δεκατριών περιφερειών της χώρας, η περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας κατέχει την ενδέκατη θέση. Ο ρυθμός αύξησης κινείται σε μέσο επίπεδο. Το μέσο επίπεδο εκπαίδευσης των απασχολούμενων στην οικονομία της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας είναι χαμηλότερο σε σχέση με το αντίστοιχο των ανέργων όπως άλλωστε συμβαίνει στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας και στις οικονομίες όλων των άλλων περιφερειών. Στην οικονομία της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας οι άνδρες έχουν υψηλότερο μέσο επίπεδο εκπαίδευσης σε σχέση με τις γυναίκες σε αντίθεση με αυτό που συμβαίνει στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας. Η εκτίμηση του βαθμού συσχέτισης μεταξύ του μέσου επιπέδου εκπαίδευσης των απασχοληθέντων στις οικονομίες των δεκατριών περιφερειών της χώρας και του κατά κεφαλήν ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, του διαθέσιμου εισοδήματος, των ιδιωτικών καταθέσεων ανά κάτοικο δείχνει ότι υφίσταται θετική και ικανοποιητικού βαθμού συσχέτιση. Τα ευρήματα ωθούν στη διαπίστωση ότι η οικονομία της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας, σε σχέση με τις οικονομίες των περισσότερων περιφερειών της χώρας, υστερεί όσον αφορά το ανθρώπινο κεφάλαιο. Το ανθρώπινο κεφάλαιο που αποτελεί ισχυρό προσδιοριστικό παράγοντα της δυναμικής ανάπτυξης της.

Συμπερασματικά, οι πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές δομές της περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας κατά την κατάρτιση ενός στρατηγικού σχεδίου για την ανάπτυξή της θα πρέπει να παραχωρήσουν ζωτικό χώρο στη λογική της ενδογενούς έναντι της εξωγενούς ανάπτυξης. Στο πλαίσιο του στρατηγικού σχεδίου θα πρέπει να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν πολιτικές και δράσεις με υψηλή προτεραιότητα στην επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο, την παραγωγή και τη διάχυση γνώσης, την έρευνα, την καινοτομία, και την τεχνολογία καθιστώντας την περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας μια περιφέρεια που διαρκώς μαθαίνει (learning region).

Σημειώσεις

1. Ο Πλάτωνας επισημαίνει ότι ο Προμηθέας “κλέψας την τε έμπυρον τέχνην την του Ηφαίστου και την άλλην την της Αθηνάς(την σοφίαν) δίδωσιν ανθρώπω και ως εκ τούτου ευπορία μεν ανθρώπω του βίου γίγνεται” (Πρωταγόρας, Κεφ. ΙΑ). Ο Προμηθέας λοιπόν έγινε ο ευεργέτης της ανθρωπότητας, γιατί επένδυσε στους ανθρώπους τη γνώση που ως τότε αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο των θεών.
2. Το ΑΕΠ προκύπτει από την Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία, μείον τις αξίες χρηματοπιστωτικής διαμεσολάβησης που μετρώνται έμμεσα, συν τους καθαρούς φόρους επί των προϊόντων (φόροι μείον επιδοτήσεις).
3. Ο βασικός, και ο πιο συχνά χρησιμοποιούμενος δείκτης, οικονομικής ευημερίας για τις περιφέρειες είναι το κατά κεφαλήν ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (ΑΕΠ), προκειμένου η σύγκριση των περιφερειών να είναι εφικτή. Για το σκοπό αυτό το ΑΕΠ διαιρείται με τον ετήσιο μέσο πληθυσμό της περιφέρειας εκφρασμένα σε όρους αγοραστικής δύναμης (purchasing power standards), δηλαδή προσαρμοσμένα με βάση το κόστος ζωής.
4. Η συνολική ζήτηση σε μία οικονομία προσδιορίζεται κυρίως από το διαθέσιμο εισόδημα των καταναλωτών. Για το σκοπό αυτό η Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία προσπάθησε με τα διαθέσιμα στοιχεία να προσδιορίσει το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών. Το πρώτο προς μέτρηση στοιχείο είναι εκείνο που αφορά το πρωτογενές εισόδημα. Σε αυτό περιλαμβάνονται οι μισθοί και, γενικότερα οι απολαβές και τα κέρδη των επαγγελματιών, από την απασχόληση του καθενός. Προστίθεται το εισόδημα από ιδιόκτητα ακίνητα, την πρόσοδο χρηματικών επενδύσεων ή από αυτοαπασχόληση, αφαιρούνται όμως οι τόκοι που πληρώνονται. Με δεδομένο το πρωτογενές εισόδημα υπολογίζεται το διαθέσιμο εισόδημα, όπως προκύπτει από τη δευτερογενή διανομή του. Εδώ παρεμβαίνει το κράτος, με τις επιδοτήσεις που παρέχει, τις συντάξεις που διανέμει το ασφαλιστικό σύστημα και κάθε είδους μεταβιβάσεις εισοδήματος. Δεν συμπεριλαμβάνονται οι μεταβιβάσεις σε είδος, όπως είναι οι υπηρεσίες που παρέχονται σε θέματα υγείας, πρόνοιας, μητρικής μέριμνας ή δημοτικών παροχών.

Καθώς οι τιμές αγαθών και υπηρεσιών δεν είναι ίδιες μεταξύ των περιφερειών, δημιούργησαν το «ισοδύναμο αγοραστικής δύναμης καταναλωτή» (“purchasing power consumption standards”).

5. Στον Πίνακα I παρουσιάζεται το ποσοστό του πληθυσμού (ηλικίας 25-64 ετών) με τριτοβάθμια εκπαίδευση ανά περιφέρεια (2000).

Περιφέρεια	Ποσοστό (%)
Ανατ. Μακ. & Θράκη	12
Κεντρ. Μακεδονία	17
Δυτ. Μακεδονία	12
Θεσσαλία	14
Ήπειρος	13
Ιόνια Νησιά	13
Δυτ. Ελλάδα	12
Στερεά Ελλάδα	10
Πελοπόννησος	12
Αττική	22
Β. Αιγαίο	11
Ν. Αιγαίο	10
Κρήτη	14
Ελλάδα	17

Πηγή: Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία (Eurostat).

Στον Πίνακα II παρουσιάζεται ο αριθμός των ελληνικών φοιτητών σε ιδρύματα της χώρας και του εξωτερικού.

Έτος / Αριθμός Φοιτητών	Φοιτητές στην Ελλάδα		Φοιτητές στο Εξωτερικό	Σύνολο
	ΑΕΙ	ΤΕΙ (ή Ισοδύναμο)		
1971	76.198	40.319	12.819	129.336
1981	85.718	35.300	41.086	162.104
1991	116.938	75.679	28.542	221.159
2001	148.772	87.797	63.000	299.569

Πηγή: Psacharopoulos, G., 2003, “The Social Cost of an Outdated Law: Article 16 of the Greek Constitution», *European Journal of Law and Economics*, 16, pp. 123-137.

Βιβλιογραφία

- Amable, B. (1990), “*Specialisation Internationale et politique Industrielle*”, *Revue de l’IRES* No4.
- Arrow, K. (1973), “*Higher Education as a Filter*”, *Journal of Public Economics*, Vol. 2, pp. 193-216.
- Asteriou, D. and Agiomirgianakis, G.M. (2001), “*Human Capital and Economic Growth Time Series Evidence from Greece*”, *Journal of Policy Modeling*, Vol. 23, pp. 481-489.
- Azariadis, C. and Drazen, A. (1990), “*Threshold Externalities in Economic Development*”, *Quarterly Journal of Economics*, CV(2), May 1990, pp.501-526.
- Barro, R. (2001), “*Economic Growth in East Asia before and after the Financial Crisis*”, NBER, Working Paper 8330.
- Becker, G. (1964), “*Human Capital*”, Princeton University Press.
- Bowles, S. (1971), “*Growth Effects of Changes in Labor Quality and Quantity, Greece 1951-61*”, *Harvard Economic Studies*.
- Caramanis, M. and Ioannides, Y. (1980), “*Sources of Growth and the Contribution of Education, Sex and Age Structure to the Growth Rate of the Greek Economy*”, *Greek Economic Review*, Vol. 2, No 2.
- Denison, E.F. (1962), “*The Sources of Economic Growth in the US and the Alternatives before us*”, Committee for Economic Development, Supplementary paper No 13, New York.
- Denison, E.F. (1967), “*Why Growth Rates Differ?*”, Brookings Institution.

- Domar, E.D. (1946), “*Capital Expansion, Rate of Growth, and Employment*”, *Econometrica*, Vol. 14, pp. 137-147.
- Easterlin, R. (1981), “*Why isn't the Whole World Development*”, *The Journal of Economic History*, Vol. 41, No 1, pp. 1-19.
- Harrod, R.F. (1939), “*An Essay in Dynamic Theory*”, *Economic Journal*, Vol. 49, pp. 14-33.
- Helpman, E. (1992), “*Endogenous Macroeconomic Growth Theory*”, *European Economic Review*, Vol. 36, N 2/3, pp. 237-267.
- Helpman, E. and Krugman, P. (1985), “*Market Structure and Foreign Trade: Increasing Returns, Imperfect Competition and the International Economy*”, Cambridge: MIT Press.
- Krugman, P. (1994), “*The Myth of Asia's Miracle*”, *Foreign Affairs*, pp. 62-78.
- Lafray, G. (1979), “*Strategies de Specialisation ou Division Internationale du Travail*”, *Economie et Finance Internationales*, Dunod.
- Lin, T-C. (2003), “*Education, Technical Progress, and Economic Growth: The Case of Taiwan*”, *Economics of Education Review*, Vol. 22, pp. 213-220.
- Lucas, R. (1988), “*On the Mechanics of Economic Development*”, *Journal of Monetary Economics*, Vol. 22, No. 1, pp. 3-42.
- Lucas, R. (1990), “*Why Doesn't Capital Flow from Rich to Poor Countries*”, *American Economic Review*, Vol. 80, pp. 92-96.
- McMahon, W. (1998), “*Education and Growth in East Asia*”, *Economics of Education Review*, Vol. 17, No. 2, pp. 159-172.
- Marshall, A. (1920), “*Principles of Economics*”, Mac Millan, 8th Ed., London.
- Mincer, J. (1974), “*Schooling Experience and Earnings*”, Columbia University Press, New York.
- Oman, Ch. (1996), “*Les defis politiques de la Globaliwation/Regionalisation*”, *Revue du Developpement de l'OCDE*.
- Psacharopoulos, G. (1984), “*The contribution of Education to Economic Growth: International Comparisons*”, J. Kendrick, Edition International Comparisons of Productivity and Causes of the Slowdown, Ballinger for the American Enterprise Institute, pp. 335-355.
- Romer, P. (1986), “*Increasing Returns and Long-run Growth*”, *Journal of Political Economy*, Vol. 94, No. 5, pp. 1002-1037.
- Romer, P. (1990), “*Endogenous Technological Change*”, *Journal of Political Economy*, Vol. 89, No 5, pp.71-102.
- Romer, P. (1993), “*Idea Gaps and Object Gaps in Economic Development*”, Prepared for the World Bank Conference: How Do National Policies Affect Long Run Growth?, Feb.7-8.
- Schultz, Th. (1961), “*Investment in Human Capital*”, *American Economic Review*, Vol. 51.
- Schultz, Th. (1963). “*The Economic Value of Education*”, New York: Columbia University Press.
- Smith, Ad. (1776), “*The Wealth of Nations*”, Modern Library, 1937.
- Solow, R. (1956), “*A Contribution to the Theory of Economic Growth*”, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 70, pp. 65-94.
- Solow, R. (1957), “*Technical Change and the Aggregate Production Function*”, *Review of Economics and Statistics*, Vol.39, pp. 312-320.
- Tallman, E. & Wang, P.(1994), “*Human Capital and Endogenous growth: Evidence from Taiwan*” *Journal of Monetary Economics*, Vol. 34, pp 101-124.
- World Bank (1993), “*The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy*”, Oxford University Press for the World Bank, Washington DC.
- Δημάκος, Γ. (1996), “*Εκπαίδευση-Παραγωγικότητα: Κοινωνική και Οικονομική Ανάπτυξη της Ελλάδος*”, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Λιανός Θ-Μυλωνάς Α. (1975), “*Η Συμβολή των Συντελεστών Παραγωγής εις τον Ρυθμό Αναπτύξεως της Ελληνικής Οικονομίας, 1961-1971*”, ΚΕΠΕ.
- Μητράκος, Θ. (2000), “*Οικονομικές Ανισότητες στην Ελλάδα: Μέτρης, Δομή, Διαχρονικές Μεταβολές και Διεθνείς Συγκρίσεις*”, Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Σπυράτου, Ε. και Σκούντζος, Θ. (2003), “*Τάσεις στην Περιφερειακή Διάρθρωση της Απασχόλησης στην Ελλάδα*”, Μελέτες προς Τιμήν του Καθηγητού Απόστολου Λάζαρη, Πρώτος Τόμος, σελ. 533-552.

Ψαχαρόπουλος, Γ και Καζαμίας Α. (1985), “*Παιδεία και Ανάπτυξη στην Ελλάδα: Κοινωνική και Οικονομική Μελέτη της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης*”, ΕΚΚΕ.